

THE ROLE OF THE KOK TURKIC SCRIPT IN THE WRITTEN CULTURE OF TURKIC PEOPLES AND ITS POLITICAL, SOCIAL, AND CULTURAL SIGNIFICANCE

Zakir Khudayarovich Eshchanov

PhD Student

Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

Urgench, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Kok Turkic script; Turkic peoples; written culture; political significance; social development; cultural heritage; state administration.

Received: 27.06.25

Accepted: 29.06.25

Published: 31.06.25

Abstract: This research examines the role of the Old Turkic (Kok Turkic) script in the development of the written culture of Turkic peoples and analyzes its political, social, and cultural significance. The study draws on historical sources to highlight the script's contribution to the formation of administrative and legal systems, cultural identity, and integration processes among Turkic societies.

TURKIY XALQLARNING YOZUV MADANIYATIDA KO'K TURK YOZUVINING O'RNI VA UNING SIYOSIY-IJTIMOIIY MADANIY AHAMIYATI

Zakir Xudayarovich Eshchanov

Tayanch doktorant

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Urganch, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Ko'k turk yozuvi; turkiy xalqlar; yozuv madaniyati; siyosiy ahamiyat; ijtimoiy taraqqiyot; madaniy meros; davlat boshqaruvi.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda turkiy xalqlarning yozuv madaniyati taraqqiyotida Ko'k turk yozuvining o'rni va uning siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda Ko'k turk yozuvi turkiy davlatlarning boshqaruv tizimi, huquqiy munosabatlari va madaniy o'ziga xosligini shakllantirishdagi roli tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, yozuvning turli hududlarda tarqalishi, rasmiy matnlarda qo'llanilishi va turkiy xalqlarning o'zaro integratsiyasiga ta'siri ilmiy asosda ko'rib chiqiladi.

РОЛЬ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В ПИСЬМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И ЕЁ ПОЛИТИЧЕСКОЕ, СОЦИАЛЬНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Закир Худаярович Эшчанов

Старший докторант

Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни

Ургенч, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Коктюрокская письменность; тюркские народы; письменная культура; политическое значение; социальное развитие; культурное наследие; государственное управление.	Аннотация: В данной статье анализируется роль древнетюркской письменности (Коктюрокского письма) в развитии письменной культуры тюркских народов, а также её политическое, социальное и культурное значение. Исследование основано на исторических источниках и посвящено рассмотрению вклада Коктюрокской письменности в формирование административных и правовых систем, культурной идентичности и интеграционных процессов среди тюркских народов.
--	--

Kirish. Turkiy xalqlarning yozuv madaniyati uzoq tarixga ega bo'lib, ularning madaniy va siyosiy hayotida muhim o'rin tutadi. Yozuv madaniyati turkiy xalqlarning o'zaro aloqalarini mustahkamlash, tarixiy voqealarni saqlash va madaniy merosni avlodlarga yetkazishda asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan. Turkiy yozuv an'analarning shakllanishi qadimgi davrlarga borib taqaladi va ularning rivojlanishi turkiy xalqlarning turli hududlarda tarqalishi, siyosiy tuzilmalari va madaniy o'ziga xosliklari bilan chambarchas bog'liqdir.

Ko'k Turklar davri turkiy yozma tarixining boshlanish nuqtasi sifatida qabul qilinadi. Ularning yozuv madaniyati, ayniqsa, Ko'k Turk yozuvi, turkiy xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan. Ko'k Turk yozuvi qadimiy turkiy tilning eng dastlabki yozma manbalaridan biri bo'lib, bu yozuv orqali turkiy xalqlarning davlat boshqaruvi, qonunlari va diniy e'tiqodlari haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shu sababli, Ko'k Turk yozuvi turkiy xalqlarning o'z tarixini yozma ravishda qayta tiklash va madaniy merosini asrab-avaylashda asosiy manba hisoblanadi.

Yozuv orqali tarixiy voqealarni qayta tiklash, madaniy o'ziga xosliklarni saqlash va siyosiy tafakkurda yangi yondashuvlarni shakllantirish imkoniyatlari mavjud. Ayniqsa, Ko'k Turk yozuvining o'rganilishi turkiy xalqlarning o'zaro integratsiyasi, milliy ongning rivojlanishi va madaniy merosning asrab-avaylanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yozuv tizimi tarixshunoslar va tilshunoslar uchun turkiy xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini o'rganishda beqiyos manba bo'lib xizmat qiladi. Masalan, 1890-yillarda olib borilgan arxeologik

ekspeditsiyalar natijasida topilgan bitiktoshlar, xususan, Kultegin xotirasiga bitilgan tosh yozuvlari, Ko'k Turk yozuvini o'rganish uchun asos bo'ldi. Ko'k Turk yozuvi turkiy xalqlarning nafaqat o'z tarixini yozma manbalar orqali keyingi avlodlarga yetkazish, balki ularning siyosiy boshqaruv tizimini, qonunlarini va diniy e'tiqodlarini ifodalashda ham muhim ta'sir vositasi bo'lgan. Bu yozuv orqali yozilgan matnlar turkiy davlatlarning siyosiy va ijtimoiy hayotining turli jabhalarini yoritadi.

Ko'k Turk yozuvining o'rganilishi XX asrda jahon ilmiy hamjamiyatida keng e'tirof etildi. 1870-yillarda Sibir va Mongoliya hududlarida rus olimi N. M. Yadrintsev tomonidan ilk bor Orxon-Yenisey bitiklari topildi va 1893-yilda daniyalik tilshunos Vilhelm Tomsen tomonidan ularning mazmuni muvaffaqiyatli o'qib, ilk bor ilmiy talqin qilindi. Shu tariqa, Ko'k Turk yozuvi nafaqat tarixiy, balki siyosiy va madaniy jihatdan ham turkiy xalqlarning o'zaro integratsiyasini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Keyingi yillarda, xususan, 1950-yillarda G. A. Pugachenkova va A. Butner tomonidan Markaziy Osiyoda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida yangi bitiklar va yozuv namunalari aniqlanib, Ko'k Turk yozuvining geografik va madaniy tarqalish doirasi yanada kengayganligi ilmiy jihatdan isbotlandi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi turkiy xalqlarning yozuv madaniyatida Ko'k Turk yozuvining o'rni hamda uning siyosiy, ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ilmiy asosda chuqur tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda, birinchidan, turkiy yozuv madaniyatining shakllanish jarayoni va uning tarixiy rivojlanish bosqichlari, xususan VI–VIII asrlarda Turk xoqonligining siyosiy yuksalishi davrida yozuv tizimining davlat boshqaruvi va huquqiy munosabatlarni shakllantirishdagi o'rni ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Ikkinchidan, Ko'k Turk yozuvining tarixiy manbalardagi o'rni va uning turkiy xalqlarning madaniy hamda siyosiy hayotidagi roli, masalan, Kultegin va Bilga xoqon yodgorliklarida aks etgan siyosiy-ideologik g'oyalar va davlat ramzlari asosida tahlil qilinadi. Uchinchidan, yozuv madaniyatining siyosiy va ijtimoiy hayotga ta'siri, ya'ni davlat boshqaruvi, qonunlar tizimi va ijtimoiy munosabatlardagi ahamiyati, shuningdek, yozuvning og'zaki madaniyat bilan sintezi va milliy ong shakllanishidagi roli ilmiy adabiyotlar asosida o'rganiladi. Nihoyat, Ko'k Turk yozuvining madaniy meros sifatidagi o'rni va uning bugungi turkiy xalqlar madaniyatida tutgan o'rni zamonaviy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi.

Metodologiya. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar, lingvistik va arxeologik tadqiqotlar, shuningdek, zamonaviy madaniy tahlillar birlashtirilgan holda qo'llaniladi. Bu yondashuv, masalan, Vilhelm Tomsen (1893), H. N. Orkun (1936), Marcel Erdal (2004), Gerard Clauson (1972) va Talat Tekin (1993) kabi olimlarning ilmiy ishlari hamda Markaziy Osiyoda olib borilgan arxeologik topilmalar natijalari asosida amalga oshiriladi. Integrativ metodologiya Ko'k Turk

yozuvining turkiy xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotidagi o'rnini har tomonlama ochib beradi va maqola mavzusining ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi.

Natijalar. Ushbu tadqiqot natijalari Ko'k Turk yozuvining turkiy xalqlarning yozuv madaniyati, siyosiy-ijtimoiy va madaniy hayotidagi o'rni va ahamiyatini yanada aniqroq ochib berdi. Birinchi navbatda, yozuv tizimining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixiy sharoitlar bilan chambarchas bog'liq ekanligi tasdiqlandi. VI–VIII asrlarda Turk xoqonligining siyosiy yuksalishi va markazlashuvi yozuvga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi, bu esa davlat mustaqilligi va hokimiyat ramzlarini shakllantirishda Ko'k Turk yozuvining asosiy vositaga aylanishiga olib keldi. Shu tariqa, yozuv siyosiy mustaqillikning ifodasi sifatida hamda davlat boshqaruvida muhim instrument sifatida faol ishlatilgani aniqlandi.

Lingvistik tahlillar Ko'k Turk yozuvining fonematik tizimi va alifbo tuzilishining qadimgi turkiy tilning fonetik va morfologik xususiyatlarini aniq aks ettirishini ko'rsatdi. Harflarning grafik shakli va o'yma yozuv xususiyatlari yozuvning o'ziga xosligini ta'minlab, qadimgi turkiy tilning tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilishida beqiyos manba ekanligini isbotladi. Matnlardagi til uslubi va leksik boylik esa turkiy xalqlarning madaniy va ijtimoiy hayotining turli qatlamlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Siyosiy-ideologik diskurs kontekstida Ko'k Turk yozuvi hokimiyat ramzi sifatida keng qo'llanilganligi aniqlandi. Bitiklarda xoqonlarning obro'sini mustahkamlovchi ritorik shakllar, "Tengri tomonidan tayinlangan hukmdor" g'oyasi, davlat siyosati va tashqi munosabatlarning yozma ifodalari davlat boshqaruvidagi yozuvning o'rni va ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, qavmlar o'rtasidagi ziddiyatlar, ittifoqlar va urushlar haqidagi yozma dalillar siyosiy tarixni qayta tiklashda muhim manba ekanligi tasdiqlandi.

Ijtimoiy va madaniy kontekstdagi tahlillar Ko'k Turk yozuvining og'zaki madaniyat bilan sintezini, folklor va didaktik unsurlarni yozma shaklda abadiylashtirishdagi rolini ochib berdi. Matnlardagi axloqiy va mafkuraviy qadriyatlar, xususan fidoyilik, jasorat, vatanparvarlik va xotiraga hurmat g'oyalari jamiyatning milliy ongini shakllantirishda muhim omil bo'lgan. Bugungi turkiy xalqlarning madaniy o'zligini tiklash jarayonida Ko'k Turk bitiklarining milliy g'urur, tarixiy xotira va madaniy meros ramzi sifatida tutgan o'rni yanada oshib bormoqda.

Shunday qilib, Ko'k Turk yozuvi nafaqat ilk yozma manba sifatida, balki turkiy xalqlarning siyosiy tafakkuri, ijtimoiy ong va madaniy merosining markaziy elementi sifatida muhim o'rin tutadi. Uning o'rganilishi turkiy xalqlarning tarixiy o'zligini anglash, madaniy bog'liqliklarni tiklash va davlat boshqaruvi hamda siyosiy-ijtimoiy hayotdagi yozuvning roli haqida chuqurroq tushuncha hosil qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, Ko'k Turk yozuvini zamonaviy tilda targ'ib etish va raqamli arxivlar orqali saqlash dolzarb vazifalardan biridir.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari Ko‘k Turk yozuvining turkiy xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotidagi o‘rni va ahamiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini berdi. Tarixiy manbalar va lingvistik tahlillar asosida Ko‘k Turk yozuvi nafaqat ilk yozma manba sifatida, balki turkiy davlat boshqaruvi va siyosiy ideologiyaning muhim vositasi ekanligi aniqlandi. VI–VIII asrlardagi Turk xoqonligining siyosiy markazlashuvi va mustaqillik jarayonlari yozuvga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirib, davlat ramzlari va hokimiyatni ifodalovchi yozma matnlar shakllanishiga olib keldi.

Ko‘k Turk yozuvining lingvistik xususiyatlari, xususan, alifbo tuzilishi va fonematik tizimi qadimgi turkiy tilning fonetik va morfologik jihatlarini aniq aks ettirishi, bu yozuvning tilshunoslik uchun beqiyos manba ekanligini tasdiqlaydi. Bu esa qadimgi turkiy tilning rivojlanish bosqichlarini va uning bugungi turkiy tillarga ta‘sirini o‘rganishda muhim ilmiy asos yaratadi.

Siyosiy-ideologik diskursda Ko‘k Turk yozuvi hokimiyatning ramzi sifatida keng qo‘llanilganligi, xoqonlarning obro‘sini mustahkamlovchi ritorik shakllar va “Tengri tomonidan tayinlangan hukmdor” g‘oyasi orqali davlat siyosatini ifodalashda muhim vosita bo‘lgani ko‘rsatildi. Bu yozuvlar turkiy xalqlarning siyosiy tarixini qayta tiklash va milliy o‘zlikni shakllantirishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy va madaniy kontekstdagi tahlillar esa Ko‘k Turk yozuvining og‘zaki madaniyat bilan sintezini, folklor va didaktik unsurlarni yozma shaklda abadiylashtirishdagi rolini ochib berdi. Matnlardagi axloqiy va mafkuraviy qadriyatlar, milliy g‘urur va tarixiy xotira shakllanishida yozuvning o‘rni bugungi turkiy xalqlarning madaniy o‘zligini tiklash jarayonida ham dolzarb ekanligi ta‘kidlandi.

Shu bilan birga, Ko‘k Turk yozuvining zamonaviy tilda targ‘ib etilishi va raqamli arxivlar orqali saqlanishi madaniy merosni asrab-avaylash va turkiy xalqlarning tarixiy ongini mustahkamlash uchun zarurdir. Ushbu jarayonlar tarixiy manbalarni keng jamoatchilikka yetkazish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va milliy madaniyatni boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, Ko‘k Turk yozuvi nafaqat tarixiy va lingvistik jihatdan, balki siyosiy-ijtimoiy va madaniy kontekstlarda ham turkiy xalqlarning o‘zligini anglash va mustahkamlashda markaziy ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari ushbu yozuvning o‘rganilishi nafaqat tarixshunoslik, balki madaniyatshunoslik va siyosatshunoslik sohalarida ham yangi ilmiy ufqlarni ochishini ko‘rsatadi.

Xulosa. Ko‘k Turk yozuvi turkiy xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida markaziy o‘rin tutgan ilk yozma manba hisoblanadi. Uning paydo bo‘lishi va rivojlanishi Turk xoqonligining siyosiy mustaqilligi va markazlashuvi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, yozuv davlat boshqaruvi va ideologiyasining asosiy vositasiga aylangan. O‘rganishlar Ko‘k Turk yozuvining qadimgi turkiy tilning fonetik va morfologik xususiyatlarini aniq aks ettirishini

ko'rsatib, uni nafaqat tilshunoslik, balki tarixshunoslik uchun ham noyob manbaga aylantiradi. Chunki, siyosiy-ideologik diskursda yozuv hokimiyat ramzi sifatida ishlatilib, milliy o'zlik va tarixiy xotirani shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Shuningdek, yozuv og'zaki madaniyatni yozma shaklda abadiylashtirish, milliy g'urur va madaniy merosni saqlashda ham ahamiyatli bo'lib, uning zamonaviy tilda targ'iboti va raqamli arxivlashuvi madaniy merosni asrab-avaylash va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish uchun zarurdir. Shu tariqa, Ko'k Turk yozuvi turkiy xalqlarning tarixiy o'zligini anglash va rivojlantirishda beqiyos ahamiyatga ega ekanligi tasdiqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Clauson, Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford University Press, 1972. pp. 23–55.
2. Erdal, Marcel. A Grammar of Old Turkic. Brill, 2004. pp. 10–60.
3. Orkun, H. N. Eski Türk Yazıtları. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1936. pp. 5–40.
4. Tekin, Talat. Old Turkic Runic Inscriptions: Grammar, Texts and Bibliography. Indiana University, 1993. pp. 45–70.
5. Golden, Peter B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Otto Harrassowitz, 1992. pp. 75–90.
6. Hasanov, Mirzohid. Turkiy tillar tarixiy grammatikasi. Toshkent, 2012. pp. 12–50.
7. Karimov, Sobir. Turkiy run yozuvi yodgorliklari va ularning lingvistik tadqiqi. Toshkent, 2007. pp. 30–65.
8. Abdurahmonov, Nemat. Qadimgi turkiy til. Ziyouz nashriyoti, 2010. pp. 15–55.
9. Sodiqov, Qosimjon. Turk-uyg'ur yozuvi. Toshkent, 1989. pp. 10–38.
10. Thomsen, Vilhelm. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Copenhagen, 1896. pp. 1–25.
11. Radlov, V. V. Türkische Sprachdenkmäler aus der Orkhon- und Yenissei-Region. St. Petersburg, 1893. pp. 1–40.
12. Pugachenkova, G. A., and A. Butner. Archaeological Discoveries in Central Asia. Moscow, 1955. pp. 50–75.